

Din Hizmetleri Sunumu Bağlamında Elli ve Üzeri Yaş Grubunun Cami ve Din Adamı Algısı

Yrd. Doç. Dr. Abdullah İNCE

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sakarya, **TURKEY**, 54000

Tel: +90 264 277 40 02 abdullahince@sakarya.edu.tr

Özet

Din hizmeti sunumu farklı bilgi, nitelik ve süreçleri dikkate almayı gerektiren hassas bir konudur. Bunların başında sahih kaynaklara dayalı dini bilgi, bu bilginin sunumunda muhatapı dikkate almak ve din hizmeti sunanların sahip olması gereken nitelikler sayılabilir. Din hizmeti sunmanın en büyük zorluklarından biri hedef kitlenin yapısı ve beklentilerinin farklı olmasıdır. Bu bağlamda din hizmetinin muhatap kitesinin yapısal özelliklerini, bu hizmeti sunan kişi ve kurumlarla ilgili düşüncelerini ve beklentilerini bilmek bu hizmetin sunumunu kolaylaştıracaktır. Cami cemaatinin yaş profili dikkate alındığında, din hizmetleri sunumunda önemli kesimlerden biri de elli ve üzeri yaş grubundaki kişilerdir. Hatta cami içi hizmetler kapsamında bu hizmetin en önemli muhatapları bu kesimdir. Bu çalışmada bahsi geçen kesimin “Cami” ve “Din Adamı” algısı ele alınmıştır. Ayrıca caminin ve din adamlarının toplumsal fonksiyonuna da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler; Din Hizmeti, Din Adamı, Cami, Elli ve Üzeri Yaş

Fifty and Over Age Group’s Perception of the Mosque and Clergy in the Context of Presentation of Religious Services

Abstract

Providing religious services is a critical subject that necessitates to consider the different informations, qualilatives and periods. The overridings of these are the religious information relies on correct sources, considering the interlocutor in presentation of this information and the qualitatives who provides religious services should possess. The one of the most important hassle of providing religious services is the differences between the mass of interlocutor and demands of them. In this context it will be easy to provide religious services when we know the structural characteristics of mass of the interlocutor, their ideas about the provider persons and institutions and their demands. When it considered the age profile of mosque community we see that one of the most important part is fifty and over-fifty age group. Actually the most important interlocutor part of this service in the content of internal mosque services is that age group. In this study it has examined this age group’s perception of “mosque” and “reverend”. Also it has mentioned the social function of mosque and reverends.

Keywords: Religious Services, Reverend, Mosque, Fifty and Over Age

1. Giriş

Toplumsal bir varlık olan insan belirli bir sosyal çevre içinde var olur. İnsanın anlam dünyasının oluşmasında kurucu bir unsur olan din de hem bu toplumsal çevreyi etkiler, hem de bu çevreden sosyolojik anlamda etkilenir. Sosyal bir varlık olan insanın sosyalleşmesinde, toplumsal hayata uyum sağlamasında etkin olan süreçlerden biri de dini kurumlardır. Bu çerçevede dini kurumların insan üzerindeki etkisi, insanın dini anlayışının oluşumu, bu oluşum sürecine etki eden unsurlar, diğer taraftan insanın bu süreçlere yüklediği anlam önemli olmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye’de kendisine dini konularda toplumu aydınlatma ve başta camiler olmak üzere dini kurumları yönetme görevi verilmiş bir kurumdur. Teşkilatlanmadaki yaygınlığı, tarihsel ve güncel fonksiyonları dikkate alındığında camiler ve burada görev yapan din adamları toplumsal hayatta önemli fonksiyonlar icra etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığına kanunlarca yüklenen din hizmeti sunma görevi farklı bilgi, nitelik ve süreçleri dikkate almayı gerektiren hassas bir konudur. Din hizmeti sunumu sahit kaynaklara dayalı dini bilgi sunmayı, din hizmeti sunumunda toplumsal kesimleri dikkate almayı, bu bağlamda dini bilgi sunumunda muhatapların özelliklerini dikkate almayı gerektirir. Din hizmeti sunacak personelin sahip olması gereken nitelikler de meselenin diğer bir yönünü oluşturmaktadır.

Din hizmeti sunmanın en önemli zorluklarından biri hedef kitlenin yapısı, özellikleri, öncelikleri ve beklentilerinin farklılık arz etmesidir. Din hizmetine muhatap olacak kitlenin yapısal özelliklerini, algılarını, önceliklerini, din hizmeti sunan kişi ve kurumlarla ilgili düşüncelerini ve beklentilerini bilmek, din hizmeti sunumunu kolaylaştıracak ve sunum sürecinde verimi artıracaktır. Cami cemaatinin yaş profili dikkate alındığında, din hizmetleri sunumunda önemli kesimlerden biri de elli ve üzeri yaş grubundaki kişilerdir. Hatta cami içi hizmetler kapsamında bu hizmetin en önemli muhatapları bu kesimdir. Bu çalışma da bahsi geçen kesimin din hizmeti sunumunda dikkate alınması gerektiğini düşündüğümüz bazı bakış açılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. Yöntem

Çalışmamızda veri toplama aracı olarak anket ve görüşme tekniği konuyu ortaya koyma açısından, birbirini tamamlayacak şekilde, birlikte kullanılmıştır. Bu bağlamda araştırmamıza katılan kişilerin demografik bilgileri ve bazı konulardaki düşünce ve tutumları anket tekniği ile tespit edilmiş, bahsi geçen konuların ayrıntılı bir şekilde nasıl algılandığını tespit etmek için görüşme tekniği kullanılmıştır.

Bu çalışmada kullanılacak verilerin bir kısmı, daha önce yaptığımız bir başka çalışma (İnce, 2012) kapsamında ortaya koyduğumuz verilere dayanmaktadır. Bahsi geçen çalışmada kullanılan veriler, aynı çalışma esnasında elde edilmiş ancak daha önce başka bir çalışmada kullanılmamış yeni verilerle birleştirilerek yeniden sistematize edilmiş, ilgili bölümler geliştirilmiştir. Bu bağlamda bu çalışmanın üzerinde durduğu ana konu “din hizmetleri sunumunda dikkate alınması gereken konuların başında gelen, örneklem grubumuza göre din adamlarının ve caminin fonksiyonlarının ne olduğu, ne olması gerektiği, camiler ve din adamları ile ilgili algıların ne olduğu”dur.

3. Temel Kavramlar

Çalışmamızın verilerini değerlendirmeye geçmeden çalışmamızın kavramsal çerçevesini netleştirmek açısından, çalışmamızda kullandığımız bazı kavramları açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir.

Din hizmeti insanlar için onlar adına yapılan hizmetleri, bu kapsamda yapılan çalışmalarını ifade den bir kavramsallaştırmadır. Bu hizmetleri resmi kurum ve kişiler yanında sivil grup ve kurumlar da yerine getirebilmektedir. Ancak bu çalışmaların odak noktasında hitap ettikleri kişi ve grupların “dini ihtiyaçları” vardır. Ancak bu “dini ihtiyaç” ifadesi oldukça geniş bir içerik taşımaktadır. Bu çerçevede dini ihtiyaçlar kapsamına neyin girdiğini tespit etmek de çok kolay değildir. Bir sınır çizmek açısından hem hizmeti alanlar hem de hizmeti sunanlar açısından “dini ihtiyaç” olarak görülen hususlar bu kapsamda görülebilir. Diğer taraftan her ne kadar bu kapsamda yapılan faaliyetler sadece gönüllü-sivil kurum ve kişiler eliyle yapılsa da, “hizmet” kelimesinin anlam içeriğinde gönüllü çalışma iması vardır (Okumuş, 2008, 32). Kavramın bu kullanımından yola çıkarak resmi kurum ve kişiler eliyle yapıldığında bile bu kapsamdaki faaliyetlerin belirli ölçüde bir gönüllülük ve inanmışlık içermesi gerektiği ifade edilebilir.

Din hizmetleri kapsamında gerçekleştirilen faaliyetler insanların dini hayatlarını devam ettirmeleri için yapılması sebebiyle toplumsal bir olgu olarak görülebilir. Bu hizmeti verenler ve alanlar bu kapsamdaki faaliyetler aracılığıyla, belirli bir hizmet ortamında karşılıklı ilişki ve etkileşim içerisinde bulunurlar. Diğer taraftan bu kapsamdaki faaliyetler farklı boyutlarla ilişkili olması sebebiyle gündelik hayatın şekillenmesinde de etkili olur (Okumuş, 2008, 32).

Din hizmeti kavramının diyanet özelinde ele alınışını incelemek pratik bir örnek olarak konunun nasıl ele alındığını gösterecek yönlere sahiptir. DİB öncelikle bu kapsamda yapılacak hizmetleri Diyanet İşleri başkanlığının asli görevi olarak saymaktadır. Yapılacak hizmetler somut olarak sayılırken il, ilçe, kasaba ve köylerdeki ibadet hizmetleri, toplumu din konusunda aydınlatma, sahih dini bilgiyi vatandaşlara sunma sayılmaktadır. Bu görev hutbe, vaaz ve cami dersleri, panel, konferans ve sempozyumlar yoluyla yerine getirilecektir. Başkanlık din hizmetinin kapsamını sadece ibadet ve mabetle sınırlı görmemekte, bu hizmeti İslam’ın sosyal ve kültürel boyutlarını da kapsayacak şekilde sunmayı da bu kapsamda görmektedir. Ayrıca 01.07.2010 tarihli ve 6002 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” kapsamında kurulan Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün ve Genel Müdürlük bünyesinde kurulan birimlerin hangi işleri, hangi yöntem ve araçlarla yapacağı ayrıntılı bir şekilde sayılmaktadır. Bu kapsamda İrşad Hizmetleri, Aile ve Dini Rehberlik, Cami Hizmetleri, Sosyal ve Kültürel İçerikli Din hizmetleri daire başkanlıkları oluşmuştur. Teşkilatlanma açısından yapılan bu tasnife göre din hizmetlerinin kapsamı farklı ihtiyaçları karşılayacak şekilde ele alınmaktadır (<http://www.diyamet.gov.tr>).

Biz bu çalışmada “din hizmetleri” kavramını, özel anlamda diyanet mensuplarının topluma resmi ve gönüllü olarak sunduğu kurumsal hizmeti kapsayacak şekilde kullanıyoruz. Ancak din hizmetleri kapsamında yapılacak faaliyetleri sadece diyanet hizmetleriyle sınırlamayı ve kavramı sadece bu anlamda kullanmayı yeterli görmüyoruz. Çalışmamız boyunca kavramı kullanırken bu noktayı göz önünde tutacağız. Dolayısıyla bu kavramı gönüllülük esasına dayalı yapılan faaliyetleri, medya üzerinden yapılan faaliyetleri, konuyla bir şekilde ilişkili olan kurum ve kişilerin faaliyetlerini de içerecek şekilde kullanıyoruz. Ancak Türkiye özelinde diyanet faaliyet alanının yaygınlığı, resmi olarak sorumlu olması, çeşitli maddi

imkânlara sahip olması, devlet katında legal bir kurum olarak görülmesi, tarihi köklere ve tecrübeye sahip olması ve vatandaş üzerindeki etkisi gibi birçok sebeple bu hizmetin ilk sıradaki temsilcisidir.

Toplumsal kurumlar bir toplumun temel kaygı ve faaliyetlerini düzenleyen ve belirli sosyal ihtiyaçları karşılayan yapısal bileşenlerdir (Marshall, 1999, 438). Bu kurumlar belirli ve ortak hedefler ve çıkarlar çerçevesinde ortaya çıkar ve gelişir. Bir binanın iskeletine benzetebileceğimiz sosyal sistem (Giddens, 2013, 1076), sosyal ilişkiler ve sosyal kurumlardan örülmüş bir ağ olduğundan (Erkal, 2012, 109), toplumsal kurumların kendi içinde sağlıklı işleyişleri kadar, aralarındaki etkileşim de düzenli ve sağlıklı olmalıdır. Bu kurumların işleyişindeki ahenk ya da ahenksizlik toplumsal yapıyı aynı yönde etkileyebilecek bir nitelik arz eder (Doğan, 2008, 175). Toplumun belirli bir ihtiyacından doğan toplumsal kurumlar belirli bir sürekliliğe sahiptir (Newman, 2013, 17) ancak zaman ve mekân boyutunda değişime uğrar. Sosyal kurumlarda ani değişim mümkün olmasa da, kurumların çürümesi ya da fonksiyon icra edememesi durumunda reform ihtiyacı doğar (Arslantürk ve Amman, 2001, 281-286). Bu açıdan bakıldığında toplumsal kurumlar ayakta kalmak ve etkinliğini devam ettirebilmek için yapılarında ve fonksiyonlarında bazen radikal bazen de kısmi değişimle yüz yüze gelirler. Bu süreçte kurumların süreklilik içinde değişimi gerçekleştirmesi hayati önem kazanır. Cami de diğer sosyal kurumlar gibi toplumsal bir ihtiyaçtan doğmuş, toplumsal hayata ilişkin bazı fonksiyonlar icra eden belirli bir sürekliliği sahip, içinde bulunduğu toplumun sosyal yapısını oluşturan sosyal kurumlardan biridir (Ataman, 2005, 532). Toplumsal kurumların varlığının ve fonksiyonlarını devam ettirmesinin sosyal sistemin ahengi açısından önemini (Erkal, 2012, 109) göz önünde bulundurduğumuzda cami de önemli toplumsal kurumlardan biri olarak toplumsal hayatta önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızda cami kavramı sadece mabet anlamında değil yukarıda ifade etmeye çalıştığımız şekilde bir toplumsal kurum olarak ele alınmaktadır.

“Din adamı” kavramı sözlükte “mesleği dinle ilgili işler olan görevli” şeklinde tanımlanmaktadır (<http://www.tdk.gov.tr>). Dolayısıyla bu kavram kapsamındaki kişiler dini işleri yapmakla görevlendirilmiş kişilerdir. Ancak bu kavram dâhilinde nitelenecek kişilerin konumu, dinin örgütlenme biçimine, belli bir din içerisinde din adamlarının algılanma biçimine, din adamları sınıfının varlığı-yokluğu algısına, din adamlarının dinin mensupları üzerindeki etki gücüne göre değişmektedir. İslam’da ibadetlerin yerine getirilmesinde din adamlarının rolü ile Hıristiyanlıkta din adamlarının rolleri arasında farklılıklar vardır. Birincisinde din adamları sınıfı kavramı yer almazken, diğerinde bu sınıfın mutlak üstünlüğü ve mutlak yetkisi söz konusudur. Tarihi açıdan İslam’da “imam” dendiğinde toplum içinde bilgili yetenekli, ibadetlerin icrasında önderlik eden kişiler anlaşılmaktadır. Bu kişilerin toplumda din adamları sınıfı olarak özel bir üstünlüğü söz konusu değildir. Kavramın “dini görevleri yerine getirmekle görevli kişi” anlam içeriği daha geç dönemlerde oluşmuştur (Yıldız, 2004, 2). Yukarıda ifade ettiğimiz sebeplerle Türkiye özelinde “din adamı” dendiğinde öncelikle diyanetin din hizmeti sunmakla görevlendirdiği kişiler, özellikle de imam ve müezzinler anlaşılmaktadır. Bulut çalışmasında diyanetin din hizmeti sunan personeli yanında din eğitimi sunan personeline genel bir terim olarak din görevlisi kavramını kullanmış, ancak din görevlisi anlamında din adamı kavramının kullanıldığını da belirtmiştir (Bulut, 1997, 310,312). Ancak kanaatimizce iletişimin araçlarının yaygınlık kazandığı çağımızda hem din adamı tanımı, hem de bu tanım kapsamında yapılacak görevler, bu görevlilerden beklentiler farklılaşmıştır. Din adamı dendiğinde, öncelikle diyanet personeli olarak görev yapan din görevlileri anlaşılrsa da, aşağıda da görüleceği gibi toplumsal boyutta

bu kavram kapsamına medyada topluma dini bilgiler veren dini konularda bilgili kişiler, cemaat önderleri, dini içerikli eğitim-öğretim yapan kurumlardaki görevliler de dâhil edilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada örneklem grubumuzun yüklediği anlam da dikkate alınarak “din adamı” kavramı bu içeriği de kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.

Din adamlarının toplumsal etkisi ve fonksiyonları dinin kendisi, toplumun dine verdiği değer, bu görevi icra edenlerin tutumları, din adamlarının ekonomik gelirleri, sosyal konumları, devlet sistemi içerisindeki yeri gibi birçok konuyla ilişkili olabilir. Bu bağlamda mesleklerin toplumsal hayatta bir yeri vardır. Mesleğin işlevine göre verilen değer değişebilir. Mesleği icra edenler de toplumun o mesleğe verdiği değere göre bir toplumsal statü elde ederler. Din adamlarına verilen değer öncelikle dinden kaynaklanırken, görevlilerin meslekteki tutumu da itibarın oluşması ve sürdürülmesinde etkilidir. Din adamlarına verilen değer bazen dine verilen önemle ilgili olabilir (Yıldız, 1999, 211,212).

4. Örneklem Grubumuzun Genel Özelliklerine Dair Bazı Bilgiler

4.1. Cinsiyet, Yaş ve Eğitim Durumuna Göre Dağılım

Tablo 1. Cinsiyet, yaş ve eğitim durumu dağılımı

Cinsiyet	Sayı	%	Yaş	Sayı	%	Eğitim	Sayı	%
Kadın	37	17,6	50-59	79	37,6	Lisans	179	85,2
Erkek	173	82,4	60-64	61	29,0	Lisansüstü	31	14,4
			65-69	37	17,7			
			70-74	15	7,1			
			75-79	10	4,8			
			80+	8	3,8			
Toplam	210	100	Toplam	210	100	Toplam	210	100

Örneklem grubumuzu oluşturan kişiler Lisans mezunu 50 ve üzeri yaş grubudur. TÜİK’in verdiği bilgilere göre, bu gruba girenlerin Sakarya ile merkez ilçelerindeki oranları %78 erkek, %22 kadındır (<http://www.tuik.gov.tr>). Bizim çalışmamızda bu oranlar TÜİK’in istatistiklerine yakın bir şekilde %82,4 erkek, %17,6 kadındır.

Çalışmamızın hedef kitlesi olan 50+ yaş grubundaki üniversite mezunları kendi içinde 6 kategoriye ayrılmış, 50-59 yaş grubu tek bir grup olarak değerlendirilmiş diğer gruplar kendi içinde 5 yıl olarak bölünmüş, 80+ yaş grubu ise tek bir grup olarak alınmıştır.

Örneklem grubumuzun %14,8 i üniversite eğitimine ilave olarak lisansüstü eğitim da yapmışlardır.

4.2. Kendini Hissettiği Sosyo-Ekonomik Durum, Aylık Gelire Göre Dağılım

Tablo 2. Kendini hissettiği sosyo-ekonomik duruma göre dağılım

Sosyo-Ekonomik Düzey	Sayı	%	Aylık Gelir	Sayı	%
Üst-zengin	5	2,4	0-999	7	3,3
Ortanın Üstü	58	27,6	1000-1999	86	41
Orta	132	62,9	2000-2999	64	30,5
Ortanın Altı	8	3,8	3000-3999	26	12,4
Alt-Fakir	7	3,3	4000ve Üstü	27	12,9
Toplam	210	100	Toplam	210	%

Katılımcılarımızın %62,9 u kendisini ekonomik ve sosyal olarak ortada görmektedirler. %27,6sı ise kendisini ortanın üstü olarak görmektedirler. Ancak aylık gelirle ilgili beyanlar incelendiğinde durum biraz farklılaşmaktadır. Örneklem grubumuz %41 oranında aylık gelirini 1000 ile 1999 TL olarak beyan etmişlerdir. %30,5 ise aylık gelirini 2000 ile 2999 TL olarak beyan etmiştir. Her iki soru bir arada değerlendirildiğinde gelir beyanı ile sosyo-ekonomik algı arasında fazlaca bir uyumsuzluk görülmektedir. Aylık gelirini 3000 TL ve üzeri olarak beyan edenlerin oranı %25 civarındadır. Bu rakam kendini sosyo-ekonomik açıdan ortanın üstü olarak tanımlayanların oranına yakındır.

4.3. Kendini Tanımlamaya Göre Dağılım

Tablo 3. Kendini tanımlamaya göre dağılım

Tanım	Sayı	%
Müslüman	86	41
Müslüman Türk	75	35,7
Milliyetçi Muhafazakâr	9	4,3
Türk	7	3,3
Müslüman Laik	15	7,1
Laik	3	1,4
Muhafazakâr	4	1,9
Diğer	11	5,2
Toplam	210	100,0

Bu soruya verilen cevaplara bakıldığında katılımcılarımızın kimlik tanımında dinin en önemli unsur olduğu görülmektedir. Zira verilen cevaplara göre %41 oranında katılımcı “Müslüman” tanımını kendisi için yeterli görmektedir. İkinci sırada “Müslüman-Türk” cevabı verilmiştir. Bunun yanında “Milliyetçi-Muhafazakâr”, “Müslüman-Laik”, “Muhafazakâr” tanımları da bir şekilde dinsel çağrıştıran tanımlardır. Yaptığımız görüşmeler esnasında kendini “Muhafazakâr” olarak niteleyenlerin; muhafazakârlığı geleneklerine ve toplumsal değerlerine bağlılık içinde dini bir çağrışımla ele aldıklarını gördük. “Türk” olarak tanımlama ise ilk bakışta dinsel bir içeriği çağrıştırmasa da sosyal ve kültürel açıdan dinsel içerikten bağımsız değildir. Hatta kendini “Türk” olarak tanımlamak, ayrıca Müslüman olduğunu vurgulamaya ihtiyaç bırakmayan bir tanım olarak algılanmaktadır. Bu soruya verilen cevaplarda bizim için sıra dışı sayılabilecek bir husus diğer şıkkına verilen cevaplardır. Bu cevaplar içerisinde “Müslüman-Laik-Milliyetçi”, “Müslüman-Milliyetçi-Komünist” şeklinde cevapların verildiğini gördük. Ayrıca Müslüman-Laik şıkkını işaretleyen önemli sayıda kişinin olması bize ilginç geldi. Zira kamuoyunda tartışılma biçiminin aksine Türkiye’de toplumun kendini Müslüman olarak tanımlayan azımsanmayacak bir kesimi, düşünce dünyasında Müslümanlık ile Laikliği birleştirmiş görünüyor. Sıra dışı bir sonuç olarak deneklerimiz içinde 63 yaşında bir hukukçu (K9) kendini Şaman-Ateist olarak, 68 yaşında bir hukukçu (K8) da ateist olarak tanımlamıştır.

5. Din Adamı Algısı ve Fonksiyonları

5.1. Dini Bilginin Oluşması ve Yorumlanmasında Din Adamlarının Fonksiyonları

Tablo 4. Dini bilgi seviyesinin oluşmasında en fazla neyin etkili olduğuna göre dağılım

Dini Bilgi Seviyesi	Sayı	%
Aile Büyüklerim	72	34,3
Cami- İmam	16	7,6
Kendi okuyup araştırmam	71	33,8
Eş dost arkadaş çevrem	13	6,2
Basın Yayın	3	1,4
Dini Sohbetler	8	3,8
Okuduğum Okullar	27	12,9
Toplam	210	100,0

Verilen cevaplarda dini bilginin oluşmasında en önemli unsurların aile, kendi okuyup araştırmam ve cami-imam şıkları olduğu görülmektedir. Katılımcılarımız anket sorularımıza verdikleri cevaplarda dini bilgilerini şekillendiren en önemli unsurun aile olduğunu belirtmişlerdir. Ailesini dini bilgilerinin şekillenmesinde başat bir unsur olarak gören K13,

“Çocukken annem bize Kur’an’ı ve her türlü dini bilgiyi öğretti. Çünkü onun annesi medresede eğitim görevlisiydi.” sözleriyle ortaya koymaktadır. Ancak cami-imam şikkını işaretleyenlerin oranı beklentimizin altındaydı. Diğer taraftan anketlerimizde önemli sayıda katılımcı tek şık yerine cami-imam şikkı ile aile şikkını birlikte işaretlemişlerdir. Yüz yüze görüşmelerimiz sırasında katılımcılarımızdan birkaç istisna dışında hepsinin, çocukluğunda ailesi yanında camide verilen eğitimle ilgili olumlu ya da olumsuz bir tecrübesinin olduğunu gördük. Bu durumda yukarıdaki tabloda görülen oranları, tek bir şikkı tercih etme zorunluluğu ile açıklayabiliriz.

Yaz Kur’an Kursları başta olmak üzere, camilerde verilen dini bilgilerin toplum üzerindeki etkisi, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. İlgili çalışmalarda ifade edildiğine göre toplumun önemli bir kesimi, dini bilgi ve pratiklerini önemli seviyede camilerde din görevlileri eliyle aldığı eğitim üzerine bina etmektedir (Yılmaz, 2007). Çalışma, geçimini sağlama ve diğer gündelik ihtiyaçlar göz önünde bulundurulduğunda bunun anlaşılır bir şey olduğu ileri sürülebilir. Birçok insan eğer resmi ya da gayri resmi dini eğitim kurumlarında özel bir dini eğitim almamışsa ki buna herkesin imkânı olmamaktadır, özellikle temel dini bilgi ve pratiklerini çocukluğunda camilerde aldığı bilgi ve eğitim üzerine kurmaktadır. Bu açıdan bakıldığında toplumun önemli bir kesimine ilk dini bilgi ve pratikleri kazandıran din görevlilerinin toplumun dini hayatı, din algısı ve dini pratiklerinin şekillenmesinde tartışmasız bir yeri vardır. Her ne kadar ilerleyen yaşlarda dini algı, bilgi ve pratiklerde değişiklikler mümkünse de, ilk intibaların kurucu ve yönlendirici bir etkisinin olacağı açıktır.

Katılımcılarımızdan K7, kendisinin bir köy çocuğu olduğunu, düzenli namaz kılamadığını, Cuma ve bayram namazlarını kılmaya çalıştığını belirterek ilk dini bilgilerinin köy imamının kendisine verdiği bilgilerden oluştuğunu, o günkü şartlarda bölgesinde farklı bir alternatif olmadığını dile getiriyor. Emekli bir orman mühendisi olduğunu belirten K15, din adamlarının ilk dini bilgisinin oluşmasındaki rolünü “dini bilgilerimin oluşmasında bana çocukluğumda Kur’an öğreten hocamın çok etkisi var” ifadeleriyle dile getiriyor. Katılımcılarımızdan 69 yaşında bir veteriner olan K16, çocukluğunda kendisine Kur’an okumayı ve ilk dini bilgileri öğreten köy imamını saygıyla anarak “köyde bir Ali Hocamız vardı. Kar yağınca ayakkabı da yok, yün çorapla camiye giderdik. Ali Hocamı hala anarım. Belki onun etkisiyle din adamlarıyla hep iyi olmuşumdur.” diyerek dini hayatını şekillendiren din adamlarının rolüne vurgu yapmaktadır. 73 yaşında emekli bir öğretmen olan K12 ise, çocukluğunda tanıdığı eskiden medrese hocası olan, aynı zamanda bir biyolog olan, ileri görüşlü “Topal Hoca”dan bahsetmekte, dini bilgilerinin ve hayat görüşünün oluşmasında onun çok önemli etkilerinin olduğunu belirtmektedir.

Tablo 5. Dini bir konuda kime müracaat edeceği

Dini Müracaat Yeri	Sayı	%
Diyanet – Müftülük	44	21
Caminin İmam	18	8,6
İlahiyat Fakültesi Hocalarına	13	6,2
Kendim Dini Kaynaklardan	108	51,4
Değer verdiğim dini lider	19	9
Diğer	8	3,8
Toplam	210	100,0

Katılımcılarımızın dini bir konu aklına takıldığında ilk müracaat ettiği yer dini kaynaklardır. Örneklem grubumuzun nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu beklediğimiz bir sonuçtu. Ancak görüşmelerimiz esnasında ortaya çıktı ki, kendim dini kaynaklardan araştırmam ifadesi daha çok gündelik dini hayatta her zaman karşılaşılabilen ve ilmihal kitaplarında yer alan ibadetler vs. konularını içermektedir. Bu durumda uzmanlık gerektiren konularla ilgili sorular bağlamında konuya baktığımızda, katılımcılarımız sorularını diyanete sormaktadırlar. Zaten kendim araştırmam şikkından hemen sonra %30 ile diyanet gelmektedir. 58 yaşında bir mimar olan K4, “Dini bir konu aklıma takıldığında önce kendim araştırmam. Daha sonra diyanete sorarım. Merdiven altı dincilerle işim olmaz.” sözleriyle hem dini müracaat şeklini ve yerini ifade etmekte, aynı zamanda diyanetin dışındaki dini yapılarla ilgili tepkisini ortaya koymaktadır. Bu soruya verilen cevaplarda %9 oranında değer verdiğim dini liderlere şikkı beklemediğimiz bir orandı. Verilen cevaplar içerisinde %8,6 oranında caminin imamına sorarım şikkı işaretlenmiştir. Hedef kitlemizin eğitim düzeyinin yüksek olmasının bu seçeneğin biraz düşük şekilde tercih edilmesinde etkili olduğunu düşünüyoruz. Türkiye toplumundaki genel eğitim profili göz önünde bulundurulduğunda, toplumun geri kalan kesimleri için dini bir problemle yüzleştğinde ilk müracaat yerinin çoğunlukla camilerdeki din görevlileri olacağını ifade etmek mümkün görünmektedir. Çünkü dini bir konuyu kaynaklardan araştırmak ve iletişim vasıtalarını kullanarak ilgili farklı mercilerden bilgi almak da belirli bir kültür düzeyi ve iletişim becerisi gerektirmektedir. Bir çalışmada dini konularla bir problemle karşılaştığımızda kime baş vurursunuz sorusuna %66,4 oranında din görevlisine cevabı verilmiştir. Ancak bahsi geçen araştırmanın hedef kitlesi bizim çalışmamızdan farklıdır. Yazar da bu konuya dikkat çekerek köylerdeki mevcut dini bilgi kaynaklarında din görevlilerinin öne çıktığını belirtmektedir (Yıldırım, 2006, 33). Bu da bizim yukarıdaki yorumlarımızı doğrulamaktadır.

5.2. Din Adamlarının Toplumsal Fonksiyonları

Din adamları, yaptıkları görevin dini bir hizmet-iş olarak algılanması sebebiyle toplumda saygın bir yere sahiptirler. Onlara gösterilen saygı kimi zaman dine gösterilen saygı ile iç içe olmaktadır. Zaman ve mekâna göre değişebilmekle birlikte Türkiye’de din adamlarına gösterilen saygının tarihi bir veçhesinin olduğunu da söylemek mümkündür. Osmanlı döneminde din adamları merkezi yönetimin taşradaki temsilcileri olmuşlardır. Bu temsilcilik onlara halkla devlet arasında bir katalizör ve devletin misyonunun halka taşıyan bir köprü hizmeti fonksiyonunun da yüklemiştir (Akın, 2006, 94; Kazıcı, 1999, 297). Ancak Osmanlı’dan Cumhuriyete geçişle birlikte din adamlarının bu misyonunda önemli değişimler olmuştur. Yeni devletin kurumsal yapısında gerçekleştirilen değişimler din adamlarının bazı rol ve fonksiyonlarından vazgeçmelerini ve kimi rollerini devretmelerini gerektirmiştir. Şer’iyye ve evkaf vekâleti yerine kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı bu kurumun ancak dinin itikat, ibadet ve ahlak boyutunda söz söyleyebilecek ve bu konudaki fonksiyonları icra edebilecek bir işlevle sınırlanmıştır (Bkz. Buyrukçu, 2005, 35-39). Bu düzenlemelerin din adamlarının toplumsal fonksiyonlarına etki etmemesi düşünülemez. Ancak bu din adamlarının fonksiyonlarının ortadan kalktığı anlamına da gelmemelidir. Bir araştırmaya göre din görevlileri daha ziyade toplumun dini pratiklerini yönlendirmede etkili olmaktadır. Ancak sosyo-kültürel ve politik hayatta da etkileri görülebilmektedir (Polat, 1996, 39; Buyrukçu, 2005, 339). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi din adamlığı vasfının en önemli ve yaygın temsilcisi sayılabilecek din görevlilerinin toplumsal fonksiyonları toplumun dine verdiği öneme göre, mesleğini temsil kabiliyetine göre, bölgesel özelliklere, geleneksel yapıya göre farklı algılanabilmektedir. Kırsal kesimde belki de toplumla daha iç içe olduğundan ve dini ihtiyaçları temsilde neredeyse tek yetkili olan din görevlileri dini ve sosyal konularda daha fazla etkili olmaktadır (Yıldırım, 2006, 43). Yine özellikle Türkiye’nin doğu ve güneydoğu bölgesinde din adamlarının toplumsal etki ve fonksiyonlarının gücü daha yakından hissedilmektedir. Bölgede toplumun din adamlarından beklentisi yüksektir. Hatta doğrudan dini olmayan bire çok konuda din adamlarından önemli fonksiyonlar beklenmektedir. Böylelikle din adamları, barış görevlisi, nikâh memuru, ailevi problemleri çözen bir aracı olarak karşımıza çıkabilmektedir (Okumuş, 2008, 41). Esasen bu durum bazı değişim göstergelerine ve yeni bir takım toplumsal düzenlemelere rağmen din adamlarının hala hayati bir takım fonksiyonlar icra ettiklerini göstermektedir. Zira hutbe, vaaz yoluyla, medya yoluyla din adamlarının toplumun farklı kesimlerine ulaşabilmeleri önemli bir imkân, toplumsal barışı ve sosyal bütünleşmeyi sağlayıcı önemli bir unsurdur. Bu manada din adamları toplumun rehberi konumundadır (Yılmaz, 2001, 13-14).

Din adamlarının toplumdaki etkin rolü onlara belirli sorumluluklar yüklemektedir. Onların eğer bir meslek erbabı olarak bulunuyorlarsa mesleğini icrası, sivil alanda gönüllü olarak bulunuyorlarsa bu konuları halkın dine temayülüne etki etmektedir (Yıldırım, 2006, 53). Din adamlarının toplumsal rollerini hakkıyla yerine getirebilmesi için Kitap, Sünnet, İslam Hukuk ve Siyer gibi mesleki ilimler yanından sosyoloji, psikoloji, iletişim ve hakla ilişkiler gibi alanlarda da yetkin olmaları gerekmektedir (Okumuş, 2008, 41). Din adamı toplumun psikolojisini bilmeli, itici, kırıcı bir üslup yerine sevdirci, bütünleştirici bir üslup benimsemelidir (Yılmaz, 2001, 13).

Görüşmelerimizde elde ettiğimiz neticelere göre elli ve üzerindeki bireylerin din adamlarına oldukça önemli fonksiyonlar yükledikleri ve onlarla ilgili beklentilerinin yüksek seviyede olduğu görülmektedir. Din adamlarını toplumsal hayatta din anlayışının oluşmasında başat unsur olarak gören bu bakış açısına göre din adamlarının dini anlatırken takındıkları tutum

toplumdan dinin aktif ya da pasif şekilde algılanmasına etki etmektedir. İslam dininin oldukça toplumsal hayat açısından oldukça dinamik esaslar içerdiğini belirten K4, dinin kendisi toplumu geri bırakan bir şey olmadığını ancak dinin aktif ya da pasif bir şekilde anlatılmasının toplumun din algısının şekillenmesinde çok önemli olduğunu belirterek “dini pasif anlatmak toplumu geri bırakır. Din aktiftir. Anlatma ve anlama işi önemlidir” demektedir. Bu bakış açısına göre din hizmetleri sunumunda görev yapan personelin dini anlatma biçimi dinin aktif ve fonksiyonel biçimde algılanmasında oldukça önemli yer işgal etmektedir.

Uluslararası düzeyde ticari faaliyette bulunan ve gezmediği ülke sayısının oldukça az olduğunu belirten K5, “ben bin tane imama yöneticilik yapabilirim, ancak bir tane imamın yaptığını yapamam” sözleriyle camilerde görev yapan din görevlilerinin toplumsal fonksiyonlarına vurgu yapmaktadır.

Katılımcılarımız topluma din hizmeti sunma mevkiinde olanları geniş açıdan tanımlayarak, “din adamı” kavramını sadece camilerde görev yapan resmi görevlilerle sınırlı tutmamaktadır. Buna göre “din adamı” kavramının içine din görevlileri yanında, İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatip Liseleri gibi mesleki dini eğitim veren kurumların mensupları ile çeşitli dini gruplarda benzer görev icra eden kimseler de girmektedir. Konuya bu açıdan bakan ve din adamları kavramının içine İlahiyat Fakültelerinde görev yapan personeli de kattığı anlaşılan K7, “bir konuda bir şey vaz eden Profesörler ayrı ayrı şeyler söylüyorlar. Vatandaş olarak hangisine bakalım. Dinin gerçek ilim sahiplerinin eline geçmesi gerekir” ifadelerini kullanmaktadır. Bu bakış açısına göre din adına konuşan, dini konuları topluma sunma mevkiinde olan insanların ortaya koyduğu tutarlı-tutarsız yaklaşımlar toplum üzerinde tesir gücüne sahiptir. Bu ifadeler bir taraftan din adına açıklamalarda bulunan kişileri sorumlu olmaya çağırarak bir tutumu yansıtırken, bir taraftan da din adamlarının toplum üzerindeki etki gücünü ortaya koymaktadır.

Din adamlarının toplumsal fonksiyonlarını yansıtan bir başka örnek ise K12 tarafından dile getirilmiştir. Kayın validesinin dini bir grubun sohbetlerine devam etmeye başladığını ve orada duyduğu şeylere önem vererek söylenenleri yaptığını belirterek bu süreçte aile ölçeğinde yaşadıkları bir problemi şöyle dile getirmektedir; “hocaların telkinlerine kanyıyorlar. Kayınvalidem gece ibadetini bırakmaz. Ama (dini grubun sohbetine devam etmeye başladıktan sonra A.İ.) eşine hizmetten uzaklaşır oldu. Kocasını demiş ki, böyle yaparsan seni hacca götürmem. “Olsun ben hocaya sordum. Senin ruhun gider” dedi”. Bu ifadeler din adamlarının dini algılama biçimlerini yansıtan ifadeler olması yanında, din adamlarının toplumsal hayattaki tesirlerini, din adamlarının insanların dini bilgi, duygu ve tutumlarının oluşmasında ne tür bir fonksiyon icra ettiğini de göstermekte aynı zamanda din hizmeti sunumunda toplumsal sağlıklı dini bilgi sunacak nitelikli personelin önemini de ortaya koymaktadır.

Din hizmeti sunumunda dinin ana kaynaklarına bağlı kalarak sağlıklı dini bilgi vermenin toplumun dini bilgi, pratik ve algılarının şekillenmesinde etkili olduğu muhakkaktır. Zira gündelik hayatın akışı herkese dini bilgiyi ana kaynaklarından alma ve yorumlama imkânı vermemektedir. Bu tür bir uğraşın uzun süreli çaba, eğitim ve emek gerektirdiği de aşikârdır. Toplumdaki herkesin bu imkânı sahip olamayacağı bilindiğine göre din adamlarının topluma sundukları dini bilginin nitelikli olmasına özellikle dikkat etmeleri gerekmektedir. Dini anlatma mevkiindeki kişileri bu açıdan değerlendiren K7, “dini anlatanlar bunu yapma cehenneme girersin. Şunu yapma cehenneme girersin şeklinde bir üslup kullanmaktadır.

Sosyo- ekonomik gündemleri bırakıp ufak tefek gündemlerle ilgileniyorlar. Dinin makro plandaki boyutunu görmeli göstermeliler. Esnaf camiindeki bir imam, toplumun sosyolojisini, psikolojisini bilmeli. Topluma dinin, bilimin ve ticaretin mantığını anlatmalı” demektedir. Din adamlarından beklentisinin oldukça yüksek olduğu anlaşılan K7, bu ifadeleriyle ana kaynaklara dayalı sağlıklı bilgi sunması gereken din adamlarının başka yönlerden de kendilerini yetiştirmeleri gerektiğine dikkat çekmektedir. Din hizmetinin muhatapları oldukça geniş bir yelpaze içermektedir. Bu açıdan din hizmeti sunan kurumların yaptığı işin güçlüğü ve oldukça hassas olduğu hareket etmeleri gerektiği ortadadır. Bu hassasiyetin bir yönü de, K7nin ifadelerinde dile getirildiği gibi nitelikli personel ve personel planlamasında ihtiyaç odaklı bir bakışı benimsemektir. Buna göre din görevlilerinin görev yapacakları mahallin özellikleri, toplumsal yapısı, din adamlarından ve din hizmeti sunan kurumlardan beklentilerinden haberdar olması beklenir. Ancak bu bireysel olarak çözülebilecek bir problem değildir. Bu konuda din hizmeti sunan kurumlar yanında, bilimsel çalışma yapan kurumlara da görevler düşmektedir. Din hizmeti sunan kurumlar personel planlaması yaparken ihtiyaç odaklı bakışı benimsemeli, hizmet içi eğitim süreçlerini bir fırsat olarak değerlendirmeli, hizmet içi eğitimler prosedürün ötesine geçerek mahalde görev yapan personele bilgi, malzeme ve çözümler sunabilmelidir. Bu da din hizmeti sunan kurumlarla üniversitelerin ve diğer ilgili kurumların ortak faaliyetleri ve interdisipliner çalışmalarla mümkündür. Okumuş da çalışmasında bu konuya dikkat çekerek din görevlilerinin görev yapacakları yerle ilgili bilgilendirilmesi gerektiğini, din hizmetinin muhatabı olan kişilerin zihinsel, düşünsel, siyasal, ekonomik, sosyal ve dini durumunu bilmenin görevlilerin başarısına etki edeceğini, konuyla ilgili kurumların ortak hareket ederek din hizmetleri sunumunda başarı düzeyinin artırılabilirliğini belirtmektedir. Bu yönleri dikkate almaksızın yapılacak hizmetlerin başarılı olması ve halkın toplumsal hayatına katkı sağlaması mümkün değildir (Okumuş, 2008, 41-42). Din hizmetinin hedef kitlesinin yapısal özelliklerini bilmenin gerekliliğini Ataman da Amerika’da yaşayan Müslüman toplumu örneği üzerinden değerlendirerek benzer hususlara dikkat çekmektedir (Ataman, 2005, 535).

5.3. Din Adamlarından Beklentiler ve Din Adamlarına Getirilen Eleştiriler

Yaptığımız görüşmelerde hedef kitemizin din adamlarından toplumsal süreçlerle ilgili beklentinin yüksek olduğunu gördük. Başka çalışmalarda da diyanet özelinde halkın din adamlarının faaliyetlerine açık ve istekli olduğuna vurgu yapılmaktadır (Bulut, 1997, 426). Bu bakış açısına göre din adamlarına –bazen abartılı ve görevleri dışındaki konularla da ilgili olarak- önemli toplumsal fonksiyonlar yüklenmekte, bu fonksiyonların yerine getirilememesi halinde bu beklenti ciddi eleştirilere konu olmaktadır. Katılımcılarımız din adamlarının görevlerini icra ederken din adamının toplumsal konumunu sarsacak davranışlardan uzak kalması gerektiğini dile getirmektedirler.

Yukarıda da işaret edildiği gibi hedef kitemizin din adamlarından en önemli beklentilerinden biri dini konuda toplumu bilgilendirme fonksiyonudur. Ancak bu konuda din adamlarının bazen gereksiz ve abartılı bir şekilde dinin belirli yönlerini öne çıkarmaları eleştirilmektedir. Dini anlatanların önemli bir iş yaptıklarının farkında olması gerektiğini belirten K7, din adamlarının toplumu tanımaları gerektiğini ve din adamlarının dinin makro plandaki boyutunu görmeleri gerektiğini düşünmektedir. Ona göre dinin sadece bazı yönlerini öne çıkarmak doğru değildir. “Mescidin imamı mizanı, teraziyi yok etti. Cemaate ana kaynaklara dayalı sağlıklı bilgileri değil, masal anlattı. Herkesi direk cennete soktu... Din gerçek ilim

sahiplerinin eline geçmeli. Şunu yapma yanarsın, bunu yapma cehenneme girersin. Dinin, bilimin, ticaretin mantığını anlatmalı din adamları.” ifadeleri bu hususu dile getirmektedir.

Katılımcılarımızın din adamlarından beklediği diğer hususlardan biri de bilimsel gelişmelere kayıtsız kalmamalarıdır. Gençliğinde dini bir grubun içinde kaldığını, belirli düzeyde dini eğitim aldığını belirten K11, bir tecrübesini şöyle nakletmektedir; “Gençliğimde bize dini eğitim veren hocamıza atomun parçalanmasını sordum. O günlerde atom parçalanmıştı. Bana “otur oturduğun yerde. Biz Allah’ın ilmini okuyoruz” dedi. O zaman dini eğitimi bilimden uzaklaştırarak insanları zorlamak için kullanıldığını gördüm.” demektedir. Bahsi geçen olayın üzerinden uzun zaman geçmiştir. Elbette değişen toplum din adamlarını da değiştirmekte, bazı hususlarda kendilerini yenilemek zorunda bırakmaktadır. Ancak benzer eleştirileri katılımcılarımız bu gün için de getirmektedirler. Yukarıda verdiğimiz K7nin ifadeleri bunu göstermektedir. Fakat katılımcılarımız konuyla ilgili pozitif örnekleri de nakletmektedir. K12 konuyla ilgili iki farklı örnek nakletmektedir. Bunlardan birisi kendisi gençken otobüs, kamyon gibi o gün için yeni olan nakil vasıtalarına binmemeyi telkin eden köy imamı, diğeri ise katılımcımızın doğduğu ve büyüdüğü bölgede “Topal Hoca” namıyla bilinen bir din adamıdır. “Topal Hoca beni çağırarak ayı gösterdi ve dedi ki; insan yakında oraya ayak basacak. İnsanoğlu oraya ayak bastığında beni hatırlarsın.” cümleleriyle katılımcımız bu din adamına takdirlerini ifade etmektedir.

Katılımcılarımızın bir başka eleştiri konusu ise bazı din adamlarının, dini toplumu kategorize ederek ve dışlayıcı bir şekilde anlatmalarıdır. Konuyla ilgili K12, başından geçen bir hadiseyi şöyle anlatıyor; “Gençliğimde Ramazan ayı yaza denk gelmişti. Yazın sıcakında oruç tuttum. Bayram namazına camiye gittim. Hoca (bir siyasi görüşün mensuplarını kastederek A.İ) ... şöyledir, böyledir diye başladı aleyhte konuşmaya. Arkasından oruç tutup da namaz kılmayanlar hayvanlar gibidir. Dedi. Ben kalktım. Dedim ki; hayvanı bağlıyorlar ama beni kimse bağlamadı. Ve camiden çıktım gittim.” Bir başka olumsuz örneği ise K1 şöyle naklediyor. Yazın (yaz kuran kursunu kastediyor. A.İ.) çocuklar camiye gitti. Kısa pantolon giymişlerdi. Ağlayarak geldiler. Hanım kızdı. Bir daha göndermeyeceğim dedi. Yahu sen çocuğun bacağına mı bakıyorsun.” Bu gün artık benzer örnekleri duymak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bahsi geçen örnekler erken döneme ait örneklerdir. Ancak konumuz açısından bu örneklerin önemi bu ve benzeri süreçlerin katılımcılarımızın ilk dini bilgilerinin aldıkları ve dini şuurlarının şekillendiği döneme ait olmasıyla ilgilidir. Aradan geçen zamana rağmen katılımcılarımızın benzer örnekleri hala üzüntüyle ve eleştirerek anlatmaları kendilerinde bıraktığı tesirleri yansıtmaktadır. Çalışmamızın amacı açısından benzeri örnekler din hizmeti sunumunda karşılaşılabilecek problemleri daha yakından irdeleyebilme ve muhatabı tanıma imkânı sağlayacaktır. Ancak konuyla ilgili daha somut istatistiksel ve geniş ölçekli çalışmalara ihtiyaç olduğu da açıktır.

Bu başlık altında katılımcılarımızın ifadelerinden yola çıkarak ele almak istediğimiz diğer bir konu da din görevlilerinin çeşitli vesilelerle kendilerine ikram olarak sunulan ücret, hediye gibi hususlardaki tutumlarıdır. Ancak bu konu bize göre çoğunlukla yanlış bir algı eseri olarak dillendirilen “şüyuu vukuundan beter” bir konudur. Diğer taraftan bu algının oluşmasında etken olan unsurların iyice irdelenmesi gerekmektedir. Örneğin din görevlilerine kadro verilmeksizin bilhassa köylerde, köylünün ücretle hoca tuttuğu dönemlere ait “ücretini köylüden alan ve onun eline bakan” din adamı imajının (Bulut, 1997, 438) ve o gün için anlaşılır sebepleri olabilecek bazı hususların bu gün hala varmış gibi devam ettirilmesi sorgulanması gereken bir algıdır. Bir çalışmada din görevlilerinin “mevlit, hatim ve cenaze gibi dini merasimlerle ilgili düşünceleriniz nelerdir?” sorusuna din görevlilerinin %42.6sı bu

hizmetlerden ücret alınmamasını istemiş, %33.3'ü ücret alınabileceğini ifade etmiştir (Yıldız, 2004, 10). Buna göre din görevlilerinin önemli bir kısmı hem bu hizmetlerden ücret alınmasından, hem de bu imajın kendilerine etkisinden rahatsız olmaktadır. Fakat istisnai de olsa bazı olumsuz örneklere rastlanmaktadır. Konuyla ilgili fikir beyan eden K1 din görevlilerinin paraya düşkün olduğunu iddia etmekte ancak somut bir örnek vermemektedir. Din adamlarına önemli bir misyon yükleyen K5 ise toplumdaki din görevlileri ile ilgili bahsi geçen kanaate atıfta bulunarak “bu toplumun düzelmesi için imamların cebinin dikili olması lazım” ifadelerini kullanmaktadır.

Yukarıda din adamlarına getirilen eleştirilerin önemli bir kısmının, din görevlisi olarak hizmet veren diyanet personelinin eğitim, donanım ve kendini yenilemesiyle ilişkili olduğu görülmektedir. 213 din görevlisi üzerinde yapılan bir çalışmaya göre, din görevlilerinin Hadis literatürünü yeterince tanımadıkları, mevzu hadisleri sahih olarak bildikleri belirtilmektedir. Aynı çalışmada çağdaş araştırmacıların hadis ve sünnet konusundaki yazdıklarından habersizdirler (Bilen, 1996, 137). Bir çözüm önerisi olarak gerek diyanetin, gerekse konuyla ilişkili diğer kurumların din adamı yetiştirme ve istihdamı konusunda niteliğe daha fazla önem vermesi gerektiği söylenebilir. Zaten toplumun beklentisi de bu yöndedir. Yıldırım'ın ve Turan'ın çalışmalarında toplumun İlahiyat Fakültesi mezunu din görevlisi atanması konusunda daha istekli olduğu, Fakülte mezunlarını mesleki açıdan daha donanımlı bulduğu, toplumla diyalog kurmada bu kişilerin daha başarılı olduğu dile getirilmektedir (Yıldırım, 2006, 34, 40, 54; Coştu ve Turan, 2013, 58, 66).

6. Caminin Anlamı ve Fonksiyonları

6.1. Caminin Bireylerin Hayatındaki Yeri

Arapça “cem” kökünden türeyen cami “toplayan, bir araya getiren” anlamlarına gelmektedir. Batı dillerinde cami karşılığı olarak kullanılan “mosque” mosquée vb. kelimeler mescit kelimesinin farklı telaffuzları gibi görünmektedir (Önkal ve Bozkurt, 1993, 46,47). Bir sosyal kurum olan caminin toplumsal fonksiyonu değişen sosyal, kültürel, coğrafi, siyasi vb. şartlara göre farklı olabilmektedir (Ataman, 2005, 533). Ancak genel olarak camilerin toplumun inanç, tutum ve davranışlarının şekillenmesinde, kültürün aktarılmasında etkili olan önemli bir sosyalizasyon aracı olduğu ifade edilebilir (Yıldırım, 2006, 38). İslam tarihinde camiler toplumsal hayatta önemli fonksiyonlar icra etmişlerdir. Aslında Hz. Peygamber döneminde inşa edilen ilk mescidin bölümleri bu fonksiyonlar hakkında bize fikir vermektedir. İlk mescitte namaz kılınması için büyük bir salon, okul vazifesi gören suffa ve Hz. Peygamberin ikameti için ayrılmış hücreler bulunmaktadır (Kazıcı, 1999, 296). İslam tarihinde caminin fonksiyonları artarak devam etmiştir. Camiler eğitim ve öğretim merkezleri, devlet işlerinin istişare edildiği siyasi merkezler olmuşlardır. Ancak camilerin bugün de devam eden, tarihi olarak değişmeyen temel fonksiyonu ibadet merkezi olmalarıdır (Önkal ve Bozkurt, 1993, 50). Denebilir ki ibadetin merkezi olma fonksiyonu her zaman diğer fonksiyonlarından önde olmuştur. Camiler bugün bazı fonksiyonlarını başka kurumlara devretmiş olsa da, hala İslam inancı ve kültürünün merkezi, yaygın eğitim kurumları ve ibadethane olarak toplumsal hayatta etkili olmaya devam etmektedirler (Yılmaz, 2001, 11; Yıldırım, 2006, 52). Yukarıda da belirttiğimiz gibi camilerin toplumsal fonksiyonu bazen zaman ve mekân boyutunda değişebilmekte, bazen neredeyse toplumsal hayatın en önemli merkezi olmaktadır. Bu durum özellikle yurt dışında yaşayan Türkler için geçerlidir. Turan, İngiltere örneği üzerinde yaptığı çalışmada camilerin fonksiyonlarının ibadet mekanı olmanın çok ötesine geçtiğini,

entegrasyon sürecine büyük katkı sağladığını ve asimilasyonun etkisini minimize ettiğini vurgulamaktadır. İngiltere’de camiler geleneksel ibadet mekânı rollerini aşarak sosyal, kültürel ve eğitsel faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlara dönüşmüştür. İbadet mekânı olmanın yanında, mekânsal birlikteliğin merkezinde olan camilerle, kitabevi, bakkal, çay ocağı, market, dil ve eğitim kursları, hanımlar ve gençler lokali, düğün ve konferans salonu gibi yapılar iç içe geçmiştir (Coştu ve Turan, 2013, 17, 44). Ataman da Amerika’da yaşayan Müslüman toplumla ilgili değerlendirmesinde, Müslümanları Hıristiyanlaştırma faaliyetinin başarılı olmasının çeşitli sebepleri yanında, toplumun maddi ve manevi ihtiyaçlarına cevap verebilecek, toplumda aidiyet hissini oluşturacak ve canlı tutacak merkezi kurumların olmayışını en önemli etken olarak görmektedir. Ona göre cami İslam tarihi boyunca, farklı zaman ve mekânlarda bu fonksiyonların bazen tamamını bazen de bir kısmını yerine getiren önemli bir sosyal ve dini bir kurumdur (Ataman, 2005, 533).

Ancak camilerin toplumsal fonksiyonları yerine getirebilmesi için birer cazibe merkezi olarak düzenlenmesi gerekir. Örneğin yukarıda İngiltere örneğinde camilerin icra ettiği fonksiyonlara Türkiye’de fazla rastlanmamaktadır. Elbette bunun toplumsal şartlar ve ihtiyaçlarla yakından ilgisi bulunmaktadır. Ancak bu yapılabilecek önemli düzenlemelerin olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bulut 1997 yılında yaptığı doktora çalışmasında diyaneti, camilere yüklenecek yeni fonksiyonlar üzerinde durmadığı, camilerdeki gereksiz yasak ve kısıtlamaların camilerin kültürel fonksiyonunu sınırladığı, diyanetin imama atamalarında mekan ve cemaat durumunu dikkate almadığı gerekçeleriyle eleştirmektedir (Bulut, 1997, 436, 440).

Yaşlılık döneminde caminin elli ve üzeri yaş grubundaki kişiler için anlam ve fonksiyonlarını ölçmek amacıyla örneklem grubumuza dört adet anket sorusu sorulmuştur. Bunlar yaşlılık döneminde caminin toplumsal ilişkilere nasıl etki ettiğini, cami üzerinden bir dostluk kuruluşu kurulmadığını, camide namaz kılmanın kendilerine duygusal olarak nasıl etki ettiğini ve pratik bir örnek olarak kandil akşamlarını nasıl geçirdiklerini ölçmeyi amaçlayan sorulardır.

Örneklem grubumuz yüksek bir oranda caminin yaşlılık döneminde yaşlılar için özel bir yeri olduğunu dile getirmektedirler. Yaklaşık %11lik bir kısım ise buna katılmadıklarını belirtmektedirler. Örneklem grubumuza göre insanlarla dostluk kurmada caminin de özel bir yeri vardır. Buna göre katılımcılarımızın yaklaşık %82si camide dost oldukları insanların dostluğunu önemli bulmaktadır. İleri yaşlardaki bireylerin dini sosyalleşmesinin önemli unsurlarından birinin cami olduğu göz önünde bulundurulduğunda (tezin ilgili yerine atıf yap) bu sonuç doğal karşılanmalıdır. Ancak görüşmelerimiz esnasında katılımcılarımız camideki dostluğun önemli olduğunu belirtmekle birlikte dostluğu camide tanıştığı kişilerle sınırlı tutmadıklarını da belirtmişlerdir. Camide namaz kılmanın kişiye mutluluk verdiği düşüncesine katılımcılarımız %90a yakın seviyede katıldıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılarımız ayrıca kandil gecelerinde en fazla (%49 oranında) camiye gittiklerini belirtmişlerdir.

Tablo 6. Yaşlılıkta caminin bireysel mutluluğa ve sosyalleşmeye etkisi

Seçenekler		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	Cevapsız	Toplam
Yaşlılıkta Cami	Sayı	11	12	16	86	85	0	210
	%	5,2	5,7	7,6	41	40,5	0	100
Camideki Dostluğun Önemi	Sayı	7	26	16	71	77	13	210
	%	3,3	12,4	7,6	33,8	36,7	6,2	100
Camide Namaz Mutluluk	Sayı	9	8	6	56	129	2	210
	%	4,3	3,8	2,9	26,7	61,4	1	100
Kandili İfa Şekli	Seçenekler	Evde ibadet ederim	Camiye giderim	Tv. De dini program izlerim	Farklı bir şey yapmam	Cevapsız	Toplam	
	Sayı	73	103	10	19	5	210	
	%	34,8	49	4,8	9	2,4	100	

6.2. Caminin Sembolik Değeri ve Anlamı

Katılımcılarımızın anlam dünyasında caminin sembolik bir değerinin olduğu anlaşılmaktadır. Camiyi ibadet mekânı olmasının yanında tarihi ve kültürel yönüyle de değerlendiren örneklem grubumuz, camiye devamlı gitmenin bir kültür olduğunu, camilerin insana huzur veren mekânlar olduğunu ve camide namaz kılmanın insana zevk veren bir şey olduğunu ifade etmişlerdir. Camiye sık gidemediğini ama zaman zaman Cuma namazına ve bayram namazına gittiğini belirten K2 ye göre camiye gitmek bir kültürdür. Camilerin sembolik bir değerinin olduğunu düşünen K5, “Camiler toplayan yerlerdir. Camilerin minaresi birer temsildir. Bir sıkıntı anında kimseyi bulamasam da gider namaza gelen Müslüman’a derdimi anlatırım. Bir yerde yatmasam da camide kalırım hissi verir... İmamları da önemlidir caminin.” sözleriyle duygularını dile getirmektedir. Cami kelimesinin anlamından hareketle fikirlerini dile getiren K7, “Cami topluluktan geliyor. İbadeti kabul edilmiş birinin bize faydası olduğu için toplu ibadet etmeyi her zaman faydalı bulurum. Sevabının daha fazla olduğunu bilirim. Camide namaz kılmak beni mutlu eder.” demektedir. Dini pratiklerde epeyce eksikliklerinin olduğunu ara sıra “kafayı çektiğini” belirten K14 “Cami insanın huzur bulduğu bir yer. Abdestini al, besmeleyle gir. Bütün dünya meşgalesini atıyorsun yahu. Benim özellikle gittiğim camiler vardır. İstanbul’a gittiğimde Fatih Camii ve Süleymaniye’ye mutlaka giderim. Avare günümde öğlen namazını birinde kılıp yürüyerek gider ikindiye diğerinde kılarım... Şimdi camiye gidişim daha yoğun tabii. Bir de gençleri görünce daha hoşumuza gidiyor.” Cümleleriyle fikirlerini belirtiyor. K20 ise insanın camiye girmesinin bile bir mutluluk olduğunu bu açıdan camide ibadet etmenin insana haz verdiğini belirtiyor. Görüldüğü gibi,

katılımcılarımızın anlam dünyasında caminin önemli bir sembolik değeri var. Kendi dini hayatını zayıf bulanlar için bile cami önemli bir sembolik değer ifade ediyor.

Konuya yaşlıların cami ile ilişkisi ve caminin onlar için ifade ettiği anlam açısından bakıldığında katılımcılarımızdan bazıları caminin bu dönem için ayrı bir öneminin olduğunu düşünmektedir. Bu çerçevede K5, yaşlanınca caminin daha da önemli olduğunu belirtirken, K6 gerçekte caminin daha çok yaşlılara lazım olduğunu düşünmektedir.

6.3. Camilerin Fonksiyonlarını Yerine Getirememesi

Katılımcılarımız camileri sembolik açıdan önemli, manevi açıdan insanı besleyen kurumlar olarak görürken, bir taraftan da camilerin bir dini kurum olarak fertlerin hayatında yeteri kadar etkin olmadığı, tarihi fonksiyonlarını icra etmediği, topluma verdiği fazla bir şey olmadığı yolundaki düşüncelerle eleştirilmektedir. Ancak ilginç olan bu eleştiriler hem dini hayat noktasında kendisini eksik bulan ve dini pratikleri oldukça zayıf olan kişilerden, hem de dinin hayatında önemli bir yer işgal ettiğini düşünen ve dini pratiklerine önem veren kişilerce bu eleştiriler getirilmektedir. Belki aradaki temel fark birisi camileri çok önemli kurumlar olarak görmezken, diğeri camileri fonksiyonları itibarıyla olması gerektiği yerde görmediği için eleştirmektedir. Diğer taraftan meseleye bakışa etki eden unsurlardan bazıları da farklıdır. Daha açıkçası din adamlarıyla ilgili tutumlar ve yerleşik bir takım negatif algılar camilerle eşitlenmekte, bazen de dini hayatın belirli bir dini grup içerisinde yaşanması sonucu diyanetin sistem içerisindeki yerine ve cami görevlilerine yönelik mesafeli bir tutum cami üzerinden dile getirilmektedir. Yukarıda değindiğimiz din adamlarının dini anlatma biçimlerinden yola çıkarak camilerin fonksiyonunu değerlendiren K1, camide bir şey öğretilmiyor. Din öcü gibi gösteriliyor demektedir.

Dini bir grubun mensubu olduğunu, çok ciddi gelir getiren bir mülkünü bu cemaatin faaliyetleri için vakfettiğini ve dini yaşantının kendisi için çok önemli olduğunu belirten K3, “Camilerimiz istediğimiz gibi değil. Camide zevk alıyorum diyemem. Sadece namaz kılmak bir şey ifade etmez. Ne üretiyor camiler, memlekete ne katkısı var. Bunu sorunca camileri bir kenara bırakın. Cami cemaatinden bir hizmet çıkmıyor.” demektedir. Bu ifadeler belirli ölçüde cemaat mensubiyetinin izlerini taşıyor görünse de, camilerin fonksiyonlarındaki eksikliklere de dikkatimizi çekiyor. K11 de camide namaz kılmak yerine evde namaz kılmayı tercih ettiğini ve bunun daha huzur verici olduğunu ifade ediyor. Yukarıda getirilen eleştirilerin dikkate alındığını ve diyanetin konuyla ilgili yeni arayışlarını ifade eden sosyal açılımlı din hizmetleri, cami dışı din hizmetlerinin camilerin fonksiyonları ile ilgili önemli bir açılım sağlayacağını belirtmeliyiz. Diyanetin son yıllarda konuyla ilgisi önemli açılımları ve bu arada camilerin fonksiyonlarını yeniden gözden geçirmeyi beraberinde getirecektir diye düşünüyoruz (Bkz. Altuntaş, 2008).

Camilerin fonksiyonlarına ilişkin değerlendirmeleri yaparken katılımcılarımızın belirli hususlardan hareket ettikleri görülmektedir. Katılımcılarımız caminin sembolik değerinin farkındadırlar ve bu hususu önemli bulmaktadırlar. Ancak getirilen eleştirilerin bir kısmı, değişen toplumsal yapıyla birlikte toplumsal kurumların fonksiyonlarındaki değişimle aynı kategoride görülmelidir. Sözelimi modern hayatla birlikte değişen toplumsal yapıdan aile kurumu da etkilenmiştir, din de etkilenmiştir, dini bir kurum olan cami de etkilenmiştir. Bize göre getirilen eleştirilerde bu husus gözden kaçırılmaktadır. K7 nikâhın eskiden olduğu gibi din görevlileri tarafından camilerde kıyılması gerektiğini ifade etmektedir. K16 ise camilerin

bir meşveret yeri olduğunu ve bu fonksiyonunun kaybolduğundan yakınmaktadır. Ancak dile getirilen hususlara bakıldığında nikâh örneğinde olduğu gibi, sadece dini tercih olmaktan öte hukuki, siyasi tarafları olan konular vardır.

Camilerin işlevine ilişkin değerlendirmelerde dikkati çeken hususlardan biri de cami cemaati algısı ve camilerin fonksiyonunun bu bakış üzerinden tanımlanmasıdır. K3, cami cemaatinin ibadet algısını eleştirerek “camiler kart ödeme merkezi gibi” demektedir. Camilerdeki cemaat ve cami algısının eksik olduğunu, kadınlarla ilgili tutumların sağlıklı olmadığını ileri sürmektedir. Camide namaz kılmanın kendisine mutluluk verdiğini, camiye girmenin bile bir mutluluk olduğunu düşünen K20, ancak “şu andaki cemaat yapısı sebebiyle camide kimse yokken ibadet etmek daha hoşuma gidiyor” demektedir. Camilerle ilgili dile getirilen eleştirilerden bir diğeri de cami cemaatinin temizlik algısının eleştirilmesidir. İbadet esnasında etrafa rahatsızlık verecek koku vb.den sakınılması gerektiği dile getirilen hususlardandır. Ancak benzeri eleştirileri genellemek mümkün değildir. Daha da önemlisi bazı münferit örneklerden ve bölgesel şartlarla ilişkili olabilecek hususlardan yola çıkarak cami algısını bunun üzerine bina etmek, ya da birçok pozitif hususun yanında bazı negatif yönleri öne çıkarmak sağlıklı bir tutum olmasa gerektir.

7. Sonuç

Din toplumsal hayatın en önemli unsurudur. Bir taraftan insanın zihniyet dünyasını oluşturarak hayata bakışına önemli derecede etki ederken, bir taraftan da oluşturduğu kurumlar aracılığıyla etkisini göstermektedir. Din hizmeti belirli bir dinin hedeflerini gerçekleştirmek üzere resmi veya sivil kişiler ve kurumlar aracılığıyla gerçekleştirilen bir faaliyettir. Çoğunlukla resmi görevlilerce icra edilse bile, bu hizmetin sivil yönü her zaman belirgindir. Dinin toplumsal hayatta varlığını hissettirdiği belirli kurumlar vardır. Belirli bir dini görüş çerçevesinde oluşmuş organizasyon ve kurumlar dinlerin kültürel ve sosyal hedeflerini gerçekleştirmede temel unsurlardandır.

Din adamları ücretli veya gönüllü olarak din hizmeti sunumunda resmi veya sivil/gönüllü teşekküllerde görev yapan kişilerdir. Dini konularda yetkin olan kişiler de bu kategoride görülmektedir. Dini anlatma mevkiinde olan kişiler, özellikle topluma rehberlik ettiği konularda, belirli nitelikleri taşımalıdır. Bunların başında dini konularda söz söyleyebilecek kadar bilgi birikimi, kişisel özellikler ve dinin sunumu esnasında takınacağı tutumlar gelmektedir. Hatta bazen bazı yanlış tutum ve davranışlar dini anlatmanın önünde en önemli engel olabilmektedir.

Dinin mesajını topluma yetiştiren din adamları dinin hedeflerine ve çağın gereklerine uygun şekilde donanımını tamamlamalı ve bunu yenileyebilmelidir. Dini mesajın iletildiği en önemli mekân olan camiler de temel fonksiyonlarını icra edebilmek için ihtiyaç odaklı düzenlenebilmelidir.

Çalışmamız kapsamında ortaya konan verilerden hareketle genel hatlarıyla, caminin elli ve üzeri yaş grubundaki bireylerin hayatında anlamlı bir yere sahip olduğu, çeşitli eleştiriler getirmekle birlikte din adamlarına önemli bir misyon yükledikleri, din adamlarıyla ilgili algıların oluşmasında çeşitli unsurların etkili olduğu, din hizmeti sunan kişilerden önemli beklentilerinin olduğu görülmektedir. Hedef kitlemiz için din adamları dini bilginin oluşması ve temel dini pratiklerin yerine getirilmesinde temel unsurdur. Din adamları sadece ibadet mekânlarını yöneten ve dini rehberlik yapan kişiler değil aynı zamanda birçok sosyal

fonksiyonu olan bir kesimdir. Hedef kitlemizin beklentisi de bu yöndedir. Ancak bu beklentinin yüksek olması beraberinde din adamlarının toplumsal fonksiyonlarında belirsizliği de beraberinde getirmektedir. Beklentinin gerçekleşmemesi sonucu din adamları gereklisiz birçok eleştiriyeye maruz kalmaktadır.

Cami toplumu birleştiren, toplum bireylerinin sosyalleşmesine katkıda bulunan ve farklı fonksiyonları olabilen bir kurumdur. En önemli fonksiyonlarından birisi kültürel ve dini birikimin aktarımını sağlamasıdır denebilir. Ancak camiler değerlendirme konusu olduklarında din görevlileriyle birlikte değerlendirilmekte, bu çerçevede din görevlileri camilere hayat veren unsur olarak algılanmaktadır. Camilerin sembolik değeri her zaman göz önünde tutulmakta, yaşlanma sürecinde bireylerin hayatında daha etkin roller icra edeceği düşünülmektedir. Ancak camilerin fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için ihtiyaca göre gerekli düzenlemelerin ve dönüşümlerin gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu bağlamda camiler çok fonksiyonlu mekânlar olarak tasarlanmalıdır.

KATILIMCI BİLGİLERİ

Katılımcı 1 (K1), Mühendis, 71 Yaşında

Katılımcı 2 (K2), Mühendis, 62 Yaşında

Katılımcı 3 (K3), Mimar, 53 Yaşında

Katılımcı 4 (K4), Mimar, 58 Yaşında

Katılımcı 5 (K5), İş Adamı, 57 Yaşında

Katılımcı 6 (K6), Doktor, 67 Yaşında

Katılımcı 7 (K7), Esnaf, 61 Yaşında

Katılımcı 10 (K10), Avukat, 73 Yaşında

Katılımcı 11 (K11), Akademisyen, 65 Yaşında

Katılımcı 12 (K12), Öğretmen, 73 Yaşında

Katılımcı 13 (K13), Mali Müşavir, 67 Yaşında

Katılımcı 14 (K14), Avukat, 61 Yaşında

Katılımcı 15 (K15), Orman Mühendisi, 68 Yaşında

Katılımcı 16 (K16), Veteriner, 69 Yaşında

Katılımcı 20 (K20), İlahiyatçı, 56 Yaşında

KAYNAKLAR

- Akın, A. (2006), “Osmanlı’da Din Görevlisinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler (Bursa Örneği)”, KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kahramanmaraş, 8/, s. 65-104.
- Altuntaş, H. (2008), “Sosyal Açılımlı Din Hizmetleri”, Diyanet Aylık Dergi, Ankara.
- Arslantürk, Z., Amman, M. T., (2001), Sosyoloji, Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler, Çamlıca Yayınları İstanbul.
- Ataman, K. (2005), “Yapısal Adaptasyon Ya da Caminin Asli Fonksiyonlarını Üstlenme Süreci”, III. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, s. 531-538.
- Bilen, M. (1996), T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı’na Bağlı Camilerde Görev Yapan İmamların Hadis Bilgilerinin Mahiyeti Üzerine Tecrübi Bir Araştırma (Ankara, Şırnak Örnekleme), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı (Hadis Bilim Dalı), Danışman; Doç. Dr. Mehmet Hayri Kırbasoğlu, Ankara.
- Bulut, M. (1997), Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Eğitimdeki Yeri (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Dinbilimleri Bölümü (Din Eğitimi), Danışman; Prof. Dr. Beyza BİLGİN, Ankara.
- Buyrukçu, R. (2005), Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- Coştu, Y.- Turan, S., (2009), “İngiltere’deki Türk Camileri ve Entegrasyon Sürecine Sosyo-Kültürel Katkıları”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IX, Sayı 4, Samsun, s. 35-52.
- Doğan, İ. (2008), Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar, Pegem Akademi, Ankara.
- Erkal, M. E., (2012), Sosyoloji (Toplumbilimi), Der Yayınları, İstanbul.
- Giddens, A., (2013), Sosyoloji, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- İnce, A., (2012), Yaşlanma Döneminde Dini Hayat (Sakarya İli-Merkez İlçeler Örneği), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Dinbilimleri Bölümü, (Din Sosyolojisi), Danışman: Prof. Dr. Niyazi AKYÜZ, Ankara.
- Kazıcı, Z. (1999), İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yayınevi, İstanbul.
- Marshall, G., (1999), Sosyoloji Sözlüğü, Çev. Osman Akınhay- Derya Kömürcü, Bilim Sanat, Ankara.
- Nevman, D. M., (2013), Sosyoloji (Özet Basım), Çeviren; D. Ali Arslan, Nobel Yayınları, Ankara.
- Okumuş, E., (2008), “Olağanüstü Zamanlarda Din Hizmetleri –Diyarbakır Örneği-” Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VIII, Sayı 3, Samsun, s.31-53.
- Önkal, A.- Bozkurt, N., (1993)“CAMİ (Dini ve Sosyokültürel Tarihi)”, DİA, C. 7, İstanbul, s.46-56.
- Polat, F. (1996), Diyanet İşleri Başkanlığı Çerçevesinde Din Toplum İlişkilerine Genel Bir Bakış (1980-1990) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Danışman, Yrd. Doç. Dr. Niyazi USTA, Erzurum.

Yıldırım, Y., (2006), İlahiyat Fakültesi Mezunlarının Din Görevlisi Olarak Atanmasının Dini Hayat Üzerindeki Etkisinin Sosyolojik Analizi (Birecik ve Köyleri Örneği) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Danışman; Prof. Dr. Hüsnü Ezber Bodur, Kahramanmaraş.

Yıldız, M. C., (1999), Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma; Elazığ Uygulaması (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Danışman; Prof. Dr. Mahmut Atay, Elazığ.

Yıldız, M. C., (2004), “Bir Ölüm Ritüeli Olarak Mevlit ve Din Görevlileri”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com, Cilt 3 Sayı 7, s.1-22.

Yılmaz, H., (2001), “Toplumsal Barışa Katkıları Açısından Yaygın Din Eğitimi Kurumları”, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı 2, Sivas, s. 329–356.

Yılmaz, N., (2007), “Verimli Bir Yaz Kur’an Kursu İçin Nitelikli Eğitim ve Öğretim”, DEM Dergi, Yıl 1, Sayı 1.

<http://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/Tanitim.aspx> Erişim Tarihi: 01.05.2014.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5363323a56c060.11192403 Erişim Tarihi: 02.05.2014.

TÜİK, Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri, <http://nkg.tuik.gov.tr/goster.asp?aile=1>, Erişim Tarihi, 22.10.2011.